

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԺԽԱՐՀ ԵՒ ՀԱՅՅԵՐԸ

I

Քաղաքական աշխարհում մի շատ նշանաւոր դէպք է տեղի ունենում, որը կոչուած է անազին լեղաշրջում առաջ բերելու մօտաւոր Արեւելքի վիճելի հարցերի մէջ:

Դա Բալկանեան մանր պետութիւնների դաշնակցութեան հարցն է, որի կազմակերպութեան մէջ մեծ դեր է խաղում Ռուսաստանը:

Ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը Եւրոպայից պարտուած, իւր ներքին խռովութիւնները զսպելու գործով էր զբաղուած, Աւստրո-Ունգարիան, օգտուելով բարեկալոյ մօմենտից և լենուելով Գերմանիային, խախտեց Բերլինի դաշնագրութիւնը և առանց քաշուելու իւր երկրին միացրեց Բոսնիան ու Տերզիզովինան:

Այս բռնի լափշտակութիւնը կարող էր պատերազմի պատճառ դառնալ, եթէ հանգամանքները թոյլատրէին Ռուսաստանին. շատ պարզ էր սակայն, որ Ռուսաստանը չէր պիտի կարողանար լռութեամբ տանել նաև այդ հարուածը, որ մի օր նա պիտի ուղեկներ Աւստրիայից ու Գերմանիայից վրէժ առնել:

Մենք գիտենք, որ քաղաքական ու տնտեսական մի շարք հարցերի շնորհիւ Բալկանեան մանր պետութիւնները, մանաւանդ Բուլղարիան, Սերբիան ու Չերնօգօրիան, դժգոհ են Աւստրիական կառավարութիւնից: Այս հանգամանքը, որպէս և այն, որ նրանք պատկանում են Սլաւօնական ցեղին և նրանցից առաջինը՝ Բուլղարիան ազատութիւն ստացաւ Ռուսական զօրքի արեան դնով, որոշ չափով դիւրացնում են Ռուսաստանի վաղուց ծրագրած նպատակի իրականացումը, այն է, Սլաւօն Ռուսաստանի անմիջական հովանաւորութեան տակ համախմբել Բալ-

կանեան րոյոր Սլաւօն պետութիւններին, նման զերմանական միութեան:

Այս ենթադրեալ կօնֆիդերացիան կարելի է անուանել պանսլաւօնական, որպէս հակալիւ պան-զերմանականի:

Որքան էլ հարցը վերաբերում լինի Աւստրօ-Ռուսական քաղաքականութեան, այնուամենայնիւ նրա առանցքը կազմում է Թիւրքիան, որով այս վերջինս իւր կաշին փրկելու և քաւութեան նոխազ չը դառնալու համար, ստիպուած է մտնել Բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութեան կազմի մէջ:

Սա ունի և ուրիշ առաւելութիւններ, նախ՝ Սլաւօնների Թիւր Աւստրիական պետութեան մէջ բաւական զգալի Թիւ կազմելով, բնականաբար սրանց համակրութիւնը թեքուած կը լինի դաշնակից Սլաւօն պետութիւնների կողմը, մի բան, որ կը շլատի Աւստրիային և երկրորդ՝ Թիւրքիան մտնելով նոյն դաշնակցութեան կազմի մէջ, ինքստինքեան պան-խալամիզմի գաղափարն էլ կը ցնդի եթէ ոչ ընդ միշտ, զօնէ այնքան ժամանակ, որքան կը տևէ դաշնակցութիւնը:

Ուրեմն, եթէ զլուխ գալու լինի քաղաքական այդ կօմբինացիան-դա կը լինի մեկուսացումն Աւստրիայի ու Գերմանիայի և համազօր սրանց պարտութեան ոչ միայն Թիւրքիայում, այլև ամբողջ մերձաւոր Արևելքի հարցերում:

Այնուամենայնիւ պետութիւնների մի այսպիսի համախմբում հնարաւոր է այն ժամանակ միայն, երբ կը վերանան նրանց միջից խոչնդոտները, երբ նրանց քաղաքական շահերն ու նպատակները կը բերուին մի յայտարարի:

Դիլաւոր խոչնդոտը, ուր բաղխել են մեծ պետութիւնների շահերը, երբեմն զինուած ընդհարումների վտանգ ստեղծելով— եղել է Արևելեան հարցը: Իսկ մենք շատ լաւ գիտենք, որ նոյն այդ պետութիւնների փոխադարձ անվստահութեան, քաղաքական անվերջ մրցութիւնների և միմեանց հակասող շահերի շնորհիւ լիշեալ հարցը ֆնացել է անլուծելի, այնքան աղէտալի հետևանքներ ստեղծելով Թիւրքիայի հայերի համար:

Ասել է Թէ Բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութեամբ Արևելեան հարցն էլ լուծելի լինելու չափ հասունանում է:

Հայկական հարցի մասին խօսելը թողնելով իւր տեղում, մենք կը վերցնենք կրէտական և մակեդոնականը, որոնք կազմում են Արևելեան հարցի հերթական խնդիրները:

Կարծեմ 1897 թվին էր, երբ մեծ պետութիւններից մի քանիսը համաձայնութեան գալով, ներքին ինքնավարութիւն ծեռք բերին Կրէտէի համար, Սուլթանի գերիշխանութեան տակ. իսկ նախանցեալ տարի մակեդոնական հարցի լուծուելուն կանխեց Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

Շատերը այն կարծիքին են, թէ Կրէտէի բաղդը արդէն որոշուած է, թէ նա վաղ կամ ուշ կը միանայ մայր երկրի-Յունաստանի հետ: Ըստ երևութին նոյն կարծիքին է նաև Յունաստանը, որով ձգտում է օր առաջ գլուխ բերել միացման ակտը, որպէս զի ազատ լինի Մակեդոնիայի վերաբերմամբ ունեցած ոտնձգութիւնների մէջ:

Բայց այս կարծիքը դեռ վաղաժամ է, ոչ միայն նրա համար, որ Թիւրքիան անհամեմատ ուժեղ է Յունաստանից, այլև նրա համար, որ վերջին խօսքը պատկանում է Կրէտէի հովանաւորութիւնը ստանձնող պետութիւններին, որոնք կարող են Օսմանեան կառավարութեան անմիջական հովանաւորութիւնը յանձնել, եթէ կը կարողանայ բարեկարգ պետութիւն լինելու հաւաստիք տալ:

Բայց մինչ այդ, այդ երկու խնդիրներն էլ կարելի է դեռ չը լուծուած համարել, որոնցից առաջինով՝ Կրէտէով շահագործուած են Թիւրքիան և Յունաստանը, իսկ երկրորդով՝ Մակեդոնիայով—Թիւրքիան, Բուլղարիան, Սիրիան, Չերնոգորիան, Յունաստանը և Աւստրո-Ունգարիան:

Ասացինք, որ Բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութիւնը գալիս է հակաշուքու գերմանական դաշնակցութեան և համադր է սրա պարտութեան Արևելքում: Եւ քանի որ Աւստրիան բնական կերպով հակառակ պէտք է լինի մի այդպիսի սպառնական դաշնակցութեան իրականացման, դաշնակցութիւնով հետաքրքրուող պետութիւնները կանգ չը պիտի առնեն Աւստրիայի ցանկութիւնների առաջ, որքան կը ներեն քաղաքական հանգամանքները, որով մենք աւելորդ ենք համարում խօսել այն

դերի մասին, որ նա կուզենայ խաղալ մակեդոնական հարցը այսպէս կամ այնպէս լուծուելու ժամանակ:

Պէտք է ասել, որ օրքան պատմականօրէն կրէտէն յարմար է Յուճաստանին, նոյնքան աշխարհագրական դիրքով յարմար է, ինչպէս որ Մակեդոնիան յարմար է Բուլղարիային:

Բայց որովհետեւ մեծ պետութիւնների քաղաքականութիւնը յարմարութիւն բառը չի ընդունում և հարցերի վրայ նայում է իւր շահերի տեսակէտից, ուստի անհրաժեշտ է նոյն մեծ պետութիւնների յարաբերութիւններն ինկատի առնել:

Մինչև Ռուս-Ենպոնական պատերազմը գոյութիւն ունէր Լրոպական պետութիւններն երեք միմեանց հակադիր դժեր, նախ՝ եռապետական դաշնակցութիւնը, յանձին Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի, երկրորդ՝ երկպետեան դաշնակցութիւնը, յանձին Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի և երրորդ՝ չեզօք Անգլիան առանձին: Այս երեք ահուելի դժերը միշտ միմեանց դէմ կանգնած՝ միմեանց հսկելով այնպէս էին ջլատում, ուժաթափ անում իրար, որ համեմատաբար շատ աւելի անգոր և քայքայուելու մօտ դառնող Թիւրքիան ոչ միայն կարողանում էր իւր գոյութիւնը պահպանել, այլ և երբեմն նրանց քթին խնդալու աստիճան յանդուգն քայլեր անել:

Իսկ այժմ քաղաքական պայմանները մասամբ փոխուել են: Միշտ չեզօք, միշտ սպառնական դիրք բռնած Անգլիան մի կողմից դաշնակից է Ֆրանսիայի հետ, միւս կողմից՝ Ռուսաստանին: Ինչ վերաբերում է մերձաւոր Արևելքի կռուախնձոր կազմող Թիւրքիային, նա, ինչպէս ասացինք, իւր կաշին տղատելու համար զոնէ չի տատանուի Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմն անցնել, քանի որ եռապետական դաշնակցութեան բարեկամութիւնը այնքան թանգ է արժեցել նրան:

Եթէ մեր ենթադրութիւնը մասամբ իսկ մօտ լինի՝ երշմարտութեան, այնժամանակ կարելի է ասել, որ բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութեան հարցը, որ սերտ առնչութիւն ունի Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի չեզօքացման խնդրի հետ, մօտ պէտք է լինի նաև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի քաղաքական նպատակներին, որով ի սէր նոյն դաշնակցութեան գլուխ

գտլուն, խոչնդոտների վերացումը, այնէ՝ կրէտական և մակեդոնական հարցերի լուծումը լիշեալ երկու պետութիւնների կողմից ևս արգելքի չի հանդիպի:

Ահա՛ այս տեսակետէից ասացինք, թէ Բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութեամբ Արևելեան հարցն էլ լուծանելի լինելու չափ հասունանում է:

Թէ ի՞նչ ձևով կը լուծուին կրէտական և մակեդոնական հարցերը, մեզ այնքան էլ հետաքրքիր չէ և մենք շոշափեցինք նրանց բացառապէս իրերի դրութիւնը պարզելու համար. իսկ թէ ի՞նչ ձևով կը լուծուի Հայկական հարցը պետութիւնների նոր համախմբումների ժամանակ, այն հարցը, որ տեղ է գտել Բերլինի դաշնադրութեան մէջ 61-րդ յօդուած անուան տակ — սա է մեզ հետաքրքրողը, որպէս Թիւրքիայի հայերի կեանքի ու մահու խնդիր:

II

Եթէ հայկական հարցի վրայ նայենք մարդկային խղճի տեսակէտից, կը գտնեք այն ուղիղ եզրակացութեան, որ մակեդոնական և կրէտական հարցերի շարքից դուրս չը պիտի ձգուի նախ՝ այն պատճառով, որ Թիւրքիան դաշնադրական որոշ պարտաւորութիւններ է յանձն առել նրա վերաբերմամբ և երկրորդ՝ նրա համար, որ հայր աւելի շատ ու երկար է տառապել և աւելի մեծ ու թանկագին զոհեր է տուել:

Դժբաղդաբար մարդկային խիղճը ոչ մի ազգի չի փրկել, նրա օրէնքով ոչ մի հարց չի լուծուել և այսուհետեւ էլ չի լուծուի: Անցեալ դարու վերջին քառորդի ընթացքում ևրոպական երկրներում բազմամարդ միտինգներ եղան, խմբադրուեցին ու ստորագրուեցին բուռն բողոքներ Հայաստանի մէջ կատարուող վայրենութիւնների դէմ, Հայ ժողովրդին մահմեդական խուժանի և այդ խուժանին ղեկավարող կառավարութեան հալածանքներից ազատելու համար դիմումներ եղան... Բայց մարդկային խղճի հզօր աղաղակները մնացին ծայր բարբառոյ յանապատի:

Ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող: Պետութիւն կազմող ժո-

ղովորդի խիղճը չէ, որ իշխում է քաղաքականութեան վրայ և նրան ղեկավարում, այլ կառավարութեան քաղաքական շահերը, նպատակները:

Եթէ մեզ չը մեղադրեն յռեւտեսութեան մէջ, այն էլ կասենք, որ այդ խիղճ ասածիդ վրայ էլ յոյս դնել կարելի չէ, թէկուզ նա լինէր քաղաքականութեան վրայ իշխողը:

Անդլիացի մեծ մարդասէր—Գլադստոնը հայկական հալածանքների ու մարտիրոսութեան դէմ ամենից շատ և ուժեղ բողոքողն եղաւ: Բայց հրաժարւում ենք հաւատալ, թէ նա յանձն կառնէր իւր ազգի քաղաքական շահերը զոհել նոյն տառապող ազգի փրկութեան, առանց փոխարինութեան, տրիտուրի:

Չը պէտք է մոռանալ, որ խիղճն էլ իւր եսը ունի, որը չի զոհի մի ուրիշի եսին:

Ուրեմն ի՞նչ տեսակէտից էլ վերցնելու լինինք, ստիպուած պէտք է լինինք հայկական հարցի լուծումն էլ մեծ պետութիւնների քաղաքական շահերի մէջ որոնելու:

Մեզ համար կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդրին այս տեսակէտից նայելով դալիս ենք այն զարհուրելի եղբակացութեան, որ հայկական հարցը պիտի դառնայ քառութեան նոխադ, մի կամուրջ մի քանի պետութիւնների միմեանց մօտեցնելու համար:

Եւ իրօք՝ ո՞վ և ո՞ր պետութիւնը պէտք է պաշտպանի հայկական դատը, երբ Բալկանեան պետութիւնների դաշնակցութեան պատրուակի տակ տեղի կունենայ պետութիւնների այն համախմբումը, որի մասին խօսեցինք վերևը:

Որպէսզի աւելի հասկանալի լինի, նախ պէտք է իմանալ թէ քաղաքական ի՞նչ նպատակներով էր, որ Եւրոպական այս կամ այն պետութիւնը երբեմն պաշտպանում էր հայկական հարցը, որը Բերլինի վեհաժողովի օւշադրութեանն անգամ արժանացաւ:

Վերջին Ռուս-թրքական պատերազմը Եւրոպական մի քանի պետութիւնների բերեց այն եղբակացութեան, որ ոչ Բալկանեան լեռները կարող են Ռուսաստանի աշխարհակալական արշաւանքների սուաչը փակել, ոչ Ղարսի նման ամրոցները և ոչ Թրքական զօրքը:

Եւ ևրոպական պետութիւնների մարդասիրութիւնը չէր, որ Բուլղարիային աղատեց թրքական լժից, այլ Ռուսաստանի արշաւանքների ճանապարհի վրայ ազատ Բուլղարիայից մի իրական պատնէշ կանգնելու միակ միտքը:

Նոյն քաղաքական նպատակներով էր, որ Անգլիան պաշտպանում էր Հայկական հարցը: Եւ եթէ Անգլիայի նպատակները չը բաղխէին Գերմանիայի նպատակներին, թերեւ Հայկական հարցն էլ որեւէ կերպով կ'ուժուէր:

Բայց 1895 թուին Գերմանիայի բռնած դիրքը շատ պարզ ցոյց տուեց, որ նա Ռուսաստանի հետ Անգլիայի դէմ կը լինի, եթէ սա առաջ կը քաշի Հայաստանի աւտոնոմիայի հարցը, իսկ ընդհակառակը Անգլիայի հետ Ռուսաստանի դէմ կը լինի, եթէ սա կը ծագի Հայաստանը գրաւել:

Մենք կարծում ենք, որ Հայկական հարցը այժմ իւր նախկին նշանակութիւնը կորցրած պէտք է լինի, որովհետեւ Ռուսաստանի քաղաքական պայմանները զգալի կերպով փոխուեցին:

Անգլիայի ներկայ քաղաքական տրամադրութիւնը բնորոշելու համար բաւական է ինկատի առնել, որ նա այժմ դաշնակից է հայկական աւտոնոմիայի հակառակորդ Ռուսաստանի հետ և որ այժմ աւելի ևս կտրիք ունի նա Թիւրքիայի բարեկամութեան, ի միջոց իւր զօրեղ հակառակորդ ու մրցակից—Գերմանիայի: Իսկ մի այդպիսի բարեկամութիւն շահելու համար ոչ միայն Հայկական հարցը զոհելը մի բան չարժէ, այլև չարժէ ամբողջ հայ ազգին զոհելը:

Զէ՛ որ հայկական արեան դնով էր, որ Գերմանիան դիւտնադիտական նուաճումներ էր անում Թիւրքիայում ի միջոց Անգլիայի, իսկ Ռուսաստանը ծագում էր նոյն Գերմանիայի ձեռքից դաբնիները կորզել:

Մենակ Թիւրքիան չէր, որ Հայաստանը ներկեց հարիւր հազարաւոր հայերի արիւնով, այլ մեծ պետութիւնների քաղաքական կռիւր միմեանց դէմ:

Որ Եւրոպական այս կամ այն պետութիւնը իւր որոշ նպատակներն իկատար ածելու կամ հաշիւները մաքրելու համար Թիւրքիայի հետ, Հայկական հարցով է սպառնացել նրան—այս

մասին շատ օրինակներ կարելի է թուել: Ամենից թարմը այդ օրինակներից Պոլսի քարափի միջագէտն էր, որ կառուցել էր Ֆրանսական միմասնաւոր ընկերութիւն և որի շահերը պաշտպանելու համար ոչ միայն Ֆրանսիան չը յապաղեց զրահակիրներ ուղարկելով թրքական ջրերը, նրա նաւահանգիստներից մէկը դրաւել, այլև սպառնաց Հայկական հարցը լարուցանել, որի մասին իւր ժամանակին դրուեցաւ մամուլի էջերում:

Սա ինքնըստինքեան բաւական է ապացուցանելու, որ հասարակապետական Ֆրանսիայի կառավարութեան համար որևէ մի բուրժուա Լօրանդօի շահերը Հայկական հարցից աւելի թանկ արժեն:

Բազմաթիւ նման փաստերը բաւական էին, որ մենք համոզուէինք թէ նոյնն են նաև միւս պետութիւնները և որոշ չափով զգուշանայինք արտաքին խաբուսիկ երևոյթներով չափշտակուելու միամտութիւնից:

Բայց հնարաւոր է արդեօք չը խտրուել, չը յափշտակուել թիւրքիայի հայր որպէս մի անդէկ նաւ տատանւում է քաղաքականութեան փոթորկալից ովկիանոսի մէջ: Նա հազարաւոր խուժերի է հանդիպել, հազարաւոր անդամ այդ խուժերի վրայ շախչախուելու, խորատու զուելու վտանգ է անցրել. բայց մեղադրելի՞ է արդեօք, հեռու հորիզոնի վրայ հազար ու մէկերորդ խուժը նաւահանգիստ կարծելով չը խաբուի...

Ի՞նչն է կեանք տուել հային, ի՞նչն է կապել նրան հայրենիքի գաղափարի հետ, այն հայրենիքի, ուր նա օր ու արև չի տեսել առանց արիւնի արցունքի:

Թրքաց Հայաստանը թէև միշտ ողողուել է իւր թանկագին զաւակների արիւնով, այնուամենայնիւ հարիւր հազարաւոր շիրիմների վրայ ողբալով հանդերձ, հայր շարունակել է ապրել այն քաղցր լուսով թէ՛ մի օր՝ անշուշտ, կը փոխուի կառավարութեան ձեւը և բարբարոսական կարգերի հետ միասին կը վերանան տանջանքները, հալածանքները, մարտիրոսութիւնը:

Այո՛, այս յոյսով է ապրել հայը, դիմացել վայրենի բռնութիւններին, գազանային շարդերին: Այս լուսով է, որ նա կպած է մնացել այդ արիւն ու արցունքով մկրտուած երկրին, ար-

հաւիրքներով մակարդուած մթնոլորդին: Կեանքի քաղցրութիւնը երբեմն քշել է նրան իւր հայրենիքից, անխուսափելի մահուան երկիւղը հալածել է նրան դէպի օտար աշխարհներ, այնուամենայնիւ. ամեն անգամ երբ բարեկաշող պայմանների լոյս է եղել — նա հոգով ու սրտով սլացել է դէպի հարիւր հաղարաւոր սիրելիների գերեզմանը, դէպի արիւնաներկ վաթաճիւղ:

Ու դարերով նահատակող, բայց միշտ յուսով ապրող հայի լոյսերը իրականացան աւելի լայն չափով, քան նա կարող էր երևակայել:

Բոսփորի պալատական բարձունքից, որտեղից դարերի ընթացքում միմիայն հալածանքի, տանջանքի, ու ջարդերի հրամաններ էին արձակուել — այնտեղից հրատարակուեց սահմանադրութիւն, որ կազմուած էր երկիրը կառավարելու ժողովրդի ներկայացուցիչների ձեռքով, առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան:

Սա հազար ու մէկերորդ խութն է:

Արդէն մօտ երկու տարի է, ինչ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը գոյութիւն ունի: Ոչ միայն բռնապետութիւնն է տապալուել, այլ և բռնապետը: Ազատութեան, հաւասարութեան և եղբայրութեան դրօշը ժաժանուած է այն պառլամենտի գլխին, ուր ժողովուած են ժողովրդի ներկայացուցիչները:

Բայց առերևոյթս իրականացած լոյսերի մօտ երկու տարուայ գոյութիւնը նոյնքան դառն լիշողութիւններ է բովանդակում իւր մէջ, որքան այն ժամանակ, երբ նա դեռ լոյս էր ու երազ:

Սահմանադրութիւնը, որի վրայ կարող էր հայը դնել իւր լոյսը և վստահել նրան, որ կոչուած պէտք է լինէր խորին հաւատք ներշնչելու դէպի ազգային ու քաղաքացիական կեանքը և արժարժեքիւ աւելի հաստատուն լոյս դէպի լաւագոյն ապագան — նա՛ ընդհակառակը՝ յուսախար սրեց հային:

Սահմանադրական ցնձութեան օրերում, եղբայրութեան, հաւասարութեան և ազատութեան փողերի հնչիւնների ու համբոյրների տաք շփոնդի տակ Սիւննան ներկուեց տասնեակ հազար հայերի արիւնով:

Աղանայի կոտորածը, որի մէջ անմասն չէր Թիւրքիայի սահմանադրական կառավարութիւնն ու զօրքը—հայի զլխին սառը շուր թափեց:

Նա տեսաւ որ հազար ու մէկերորդ անգամը լինելով հանդիպել է անողորմ խռթին: Նա թօթափեց Սահմանադրութեան պատճառած գինովութիւնը և այս անգամ էլ սարսափով համոզուեց, որ նոյն վայրենիներով է շրջապատուած, որ Սահմանադրական ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն բառերը շիրմաներ են, որոնց ետև շարունակուած է թաղնուած քնալ ու գործել Թիւրքիայի հանրածանօթ բարբարոսութիւնը:

Սխալ կը լինի կարծել թէ Սահմանադրութեան օրօք տեղի ունեցած բարբարոսութիւնները համիդեան փոթորիկի ուշացած թափեր են: Զաւիագանց աչքի զարկող ապացոյցներ կան, որ Սահմանադրութիւնը մի պատրուակ է, որի ետև թաղնուած է համիդի քաղաքականութիւնը:

Շարտ չի անցնում, որ հայաստանի զանազան անկիւններից կոտորածի պատրաստութեան լուրեր չը գան: Մահմեդական ամբոխի սիրած դժոխային հարսանիքի կրկնուելու հաւանականութիւնը նոյնքան մեծ է այսօր, որքան մեծ է եղել Սահմանադրութիւնից առաջ: Աղանայի շարդի զլխաւոր հերոսների անպատիժ քնալը, տնշուշտ այն համոզումը գոյացրեց մահմեդական ամբոխի մէջ թէ համիդի կառավարութեան և Սահմանադրական կառավարութեան միջև ոչ մի էական տարբերութիւն չը կայ, որ այժմ ևս կարելի է հալածել, թալանել ու շարդել անպատիժ կերպով, որպէս անպատիժ քնալին Աղանայի շարդարարները:

Սահմանադրական ուէժիմի ձրի փաստաբանները, օտարազգի, թէ հալ, աշխատում են հաւատացնել մեզ թէ, ներկայ կառավարութիւնը շատ կօրրէկտ է, մինչև անգամ բարեացակամ դէպի հայ հպատակները, թէ Սահմանադրութեան թշնամիներն են, որ աշխատում են խռովութիւններ յարուցանել, որ ամեն մի կարուկ միջոց ներկայ կառավարութեան կողմից խռովարարների ու հին կամ նոր շարդարարների դէմ կարող է Սահմանադրութիւնը վտանգի ենթարկել...

Հապա ի՞նչու թալանի, հալածանքի ու շարդի առարկան միշտ դառնում է հայր և ոչ մահմեդականը. ի՞նչու տասնեակ հողարաւոր հայեր կոտորուեցին Ադանայում, այն ինչ նոյն շարդարարները ոչ մի մահմեդականի քիթ չարիւնեցին:

Ինքներս մեզ չը խաբենք:

Բռնապետութեան վերահաստատման լուրերը, Սահմանադրութիւնը չը վտանգելու երկիւղը պատրուակներ են. որպէս, ինչպէս վերն ասացինք, պատրուակ է ինքը՝ Սահմանադրութիւնը: Համիդի և նրա հաւատարիմ փաշաների սիրուն աչքերը չեն, որ հրապուրում են մոլեռանդ սմբոխին, այլ այն, որ այդ տարրը դարերի ընթացքում սովորել է թալանել ու կոտորել և այժմ ևս չի կարող ապրել առանց թալանի ու կոտորածի:

Ձէ՞ որ Մ. Յ. կուսակցութիւնն անգամ, որ Սահմանադրական կառավարութեան ստեղծողն ու նրա մարմնացումն է հանդիսանում, չը հանգստացաւ, մինչև որ իւր թաթերն էլ հայկական արիւնով չը ներկեց:

Այո՛, ինքներս, մեզ չը խաբենք:

Միամտութիւն կը լինի մտածել, որ Թիւրքիայի հայը (մայրաքաղաքի հայերի մասին չէ խօսքս) կարող է հաւատ ընծայել մեր հաւաստիացումներին: Նա իւր դրութեան լրջութիւնը շատ լաւ գիտէ, որովհետև նա իւր դարաւոր հալածիչների սիրտն ու հոգին լաւ է ճանաչում:

Որպէս զի հայը հաւատայ և անձնատուր լինի իւր խաղաղ տնտեսութեան, կուտուրական աշխատանքին, ունենալու է որ և է շոշափելի զրաւական, որ իսկապէս կայ Սահմանադրութիւն, որ երկրին թագաւորում է լիակատար հաւասարութիւն, որ ինքն այլևս իրաւագործ չէ, այլ ազատ քաղաքացի:

Թող որ Սահմանադրութիւնը պատրուակ լինի, թող որ ազատութիւն, հաւասարութիւն և եղբայրութիւն բառերը շիրմաներ լինին—այնուամենայնիւ հաւատացած ենք, որ Թիւրքիայի հայը զոհ կը մնար նաև նրանով, եթէ հաւատար, որ անցեալի թալան ու շարդերը այլևս չեն կրկնուի:

Աւելին կասենք. հային պսուհետև ևս տանելի կարող

էր լինել շարուն ու թալանը, եթէ ապագայի վրայ որ և է յոյս ունենար:

Սակայն որքան սպառնական է ներկան, նոյնքան անյոյս ու մթին է ապագան: Սահմանադրութիւնը ոչ միայն յուսախարարեց, այլև խսպառ խորտակեց ապագայի յոյսն անգամ:

Իրաւ է՝ որ Սահմանադրութիւնը Ռուսաստանին էլ չը տուեց այն, ինչ որ սպասուում է, այնուամենայնիւ չի գտնուի մէկը, որ այդ երկու պետութիւններին մի տախտակի վրայ դնի: Երբ հարցը վերաբերում է հպատակների կեանքի ու դոյքի ապահովութեան, կառավարութեան բռնակալութիւնը այնքան մեծ և վտանգաւոր չարիք է, որքան այն, երբ ժողովուրդն է բռնակալ ու բարբարոս:

Մի Պուրիշկէիէ կամ մի Մարկովկարոյ կեն պառլամենտի բեմից կոտորածի դատախօսութիւններ անել, բայց ռուս ժաղովուրդը նրանց խօսքով իւր ձեռքերը արիւնով չի ներկի, այնինչ եթէ նոյն բացականչութիւնները լսուին թրքական պառլամենտի ամբիոնից, օսմանեան խուժանը չի յապաղի արեան գետեր հոսեցնել:

III

Մենք ասացինք, որ օսմանեան սահմանադրութիւնը հային յուսախարարեց, որ նա կեանքի ու դոյքի ապահովութեան ոչ մի գրաւական չը տուեց, ընդհակառակը նրա օրօք և նրա անուան տակ գործող կառավարութեան ձեռքով Ադանայի սարսափելի շարժը տեղի ունեցաւ:

Բայց այս չէ բոլորը, նոյն սահմանադրական կառավարութիւնը ձգտում է խել հայից նաև փշրանքներն այն իրաւունքների ու արտօնութիւնների, որոնք ձեռք են բերուած այնքան թանկագին զոհերի արեան գնով:

Ահա այստեղից էլ ծագում է այն հարցը թէ, եթէ այժմեան թոյլ, տնտեսապէս քայքայուած, արտաքին ոյժից ճնշուած և դաշնակցական պարտաւորութիւններով շղթայուած Թիւրքիան, չը բաւականանալով շարդի ու թալանի արհաւիրքով,

ձեռք է մեկնում նաև հայի փոքրիկ արտօնութիւնների— ի՞նչպէս կը վերաբերուի նա դէպի անպաշտպան հայր, երբ զլուխ կը դայ ռալկանեան պետութիւնների դաշնակցութիւնը:

2^Է որ Բերլինի դաշնադրութեան ոչնչանալով, ոչնչանում է նաև 61-րդ յօդուածը:

Այս տեսակէտից քննելով, մարդս գալիս է այն վերջնական եզրակացութեան, որ նախադժուած դաշնակցութիւնը անուղղակի կերպով վտանգի է ենթարկում ոչ միայն Թիւրքիայի հայի, այլև պարսից հայերի ազգային գոյութիւնը:

Շատերը կը գտնուին կարծողներ, թէ Թիւրքիայի դաշնակցութիւնը Եւրոպական պետութիւնների հետ, բարեբար ազդեցութիւն կանի այս վերջինիս վրայ. թէ Թիւրքիան կը լուսաւորուի, կը քաղաքակրթուի, երբ ինքնին կը վերանայ այն վտանգը, որ դամոկլեան սրի նման կախուած է եզել ու կախուած է հայի գլխին...

Եթէ՝ իրաւ՝ կան այսպիսի սին լոյսերով սփոփուողներ, նրանք յամենայն դէպս պէտքէ գիտենան, որ քաղաքական դաշնակցութիւնները չեն կազմում ժողովուրդների կեանքը, տրնտեսութիւնը բարելաւելու և իրաւունքների սահմանը ընդլայնելու համար: Եւրոպական դաշնակցութիւնը, որ ընդհանուր խաղաղութեան պահպանման անունից է խօսում— նա միմիայն չարիք է բերել մարդկութեան: Խօսելու անվանական պարագաների վրայ ծախսուող միլիոնների և այդ միլիոնները հայթայթող ժողովուրդների տնտեսական քայքայման մասին— մեր նիւթից դուրս է: Աւելորդ չենք համարում մատնանիշ անել մի բանի վրայ, այն է՝ որովհետև ոչ մի ժողովուրդ կամովին թոյլ չէր տայ, որ իւր դառն քրտնքի վաստակը կառավարութիւնը գործ ղենէր մահաբեր զէնքերի գերազանցութեան մէջ տեղի ունեցող տենդային մրցութեան վրայ, բնականաբար կառավարութիւնները ժողովրդին պահում են այն վիճակի մէջ, որպէսզի հնարաւորութիւն չունենայ ծայր ու ծայտուն հանելու:

Տասնիններորդ դարու կէսից սկսած Թիւրքիան, թէ որպէս պետութիւն և թէ որպէս ազգ, անընդհատ շփուել է Եւրոպական պետութիւնների և ազգերի հետ. թրքական քաղաք-

ները լիքն են և ըրողացիներով, իրենց կրթական, կուլտուրական և առևտրական խոշոր հաստատութիւններով: Սակայն այդ շրջիւմը միայն բացասական արդիւնք է տուել—նա աւելի սաստիկ է գրգռել մահմեդական տարրի և նրա կառավարութեան մոլեռանդութիւնը դէպի քրիստեանները աւելի է վայրենացրել նրան:

Որպէսզի հասկանալի լինի թէ ինչ ներգործութիւն է ունեցել Թիւրքիայի վրայ Եւրոպացիների հետ ունեցած յարաբերութիւնը, շփումը, նախ պէտք է իմանանք թէ ինչ պահանջներ են արել Եւրոպական պետութիւնները Թիւրքիայից:

Ահա՛ այդ պահանջներից ու վերաբերմունքից մի քանիսի ամփոփումը:

— Բաց արա՛ մեր առաջ Թիւրքիայի շուկաները, տուր մեզ այս կամ այն արտօնութիւնը, այս կամ այն իրաւունք, այս ինչ կամ այնինչ կոնցեսիան, այն ժամանակ շարդիր քրիստոնեայ հրապատակներիդ ուղածիդ պէս—թելադրում էր Գերմանիան:

— Տուր մեզ Կիպրոսը, քիթդ եգիպտական գործերին մի խառնիր, թող տուր, որ երկրի հարստութիւնը ծծենք տղրուկի նման և մենք մատնեիրի արանքից կը նայենք ձեր բարբարոսութիւններին—ասում էր Անգլիան:

— Թո՛ղ որ Լօրանդօն և նմանները աւելի երկար տարիներով և նպաստաւոր պայմաններով թրքական ոսկիները ֆրանսական գրպանները լցնեն և մենք ձեր կատարած շարդերի մասին ծայն չենք հանի—ասում էր Վրանսիան:

Իսկ Ռուսաստանը կամենում էր, որ Թիւրքիան հայերին շարդի, նախ՝ նրա համար, որ առիթ լինի իւր քաղաքական ազդեցութիւնը մեծացնելու և երկրորդ՝ որ հնարաւոր լինի հաստատնը գրաւելու:

Եւ սրանք լոկ են թաղրութիւններ չեն, այլ պատմութեան էջերում արձանագրուած փաստեր, որոնց մենք ինքներս էլ ականատես ենք եղել:

Ասել է թէ Եւրոպական պետութիւնների յարաբերութիւնը, շփումը,—թէ քաղաքական, թէ՛ կուլտուրական և թէ՛ տնտեսական հողի վրայ,—կոչուած չի եղել Թիւրքիային քաղա-

քակրթելու, բարեկարգելու, այլ բացառապէս շահագործելու նրան թէ տնտեսապէս և թէ քաղաքականապէս: Եւ որովհետեւ այդ հողի վրայ միշտ տեղի է ունեցել կատաղի մրցութիւն շահագործողած պետութիւնների մէջ, ուստի Թիւրքիան ինքնապաշտպանութեան մտքով, շարունակ լետ ու լետ է նահանջել, քայլ առ քայլ մօտենալով բարոյական, ֆիզիքական ու տնտեսական քայքայման, երբ նոյնպէս աստիճանաբար զարգացել է նրա մէջ բուռն ատելութիւն դէպի քրիստոնեաները:

Եւ բնականից վայրենին աւելի ևս կատաղի վայրենութեան է հասել:

Այս բոլորից լետոյ ենթադրել թէ բալկանեան ֆեդերացիան քաղաքակրթական նոր հորիզոններ կը բանայ Թիւրքիայի առաջ, վարչական նոր բարեկարգութիւններ, նոր սկզբունքներ կը մտնի այդ արիւնի ու արցունքի վրայ հիմնուած պետութեան մէջ — դա կը լինի երեխայական միամտութիւն և կամ մի հրաշք:

Որովհետեւ հրաշքներին մենք չենք հաւատում, ուստի կարծում ենք, որ Թիւրքիայի հայր զանաւոր է մի այնպիսի անորոշ կացութեան մէջ, որպէս չի գտնուել երբեք:

Ի՞նչ դիրք պէտք է բռնի, ինչպիսի քաղաքականութեան պէտք է հետևի նա:

Նա չի կարող լետ դառնալ դէպի Համիդի ուժերմը, որից դարերով հալածուել տանջուել ու ջարդուել է: Զի հաւատալ Սահմանադրական կառավարութեան, որովհետեւ սա ամբողջ Կիլիկիան ներկեց հայկական արիւնով, ծեռք է մեկնում հայի ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանող փոքրիկ ֆակտորներին ևս, ի դէմս պատրիարքական իրաւունքների, կրթական հաստատութիւնների անկախութեան, մայրենի լեզուի և այլն: Զի կարող նաև Եւրոպական պետութիւնների վրայ լոյս դնել, քանի որ նրանց մէջ ծրագրւում է քաղաքական այնպիսի կոմբինացիա, որին հեշտութեամբ կարող են զոհուել ոչ միայն հայի նման մի թույլ, անպաշտպան և լքուած ազգի շահերը, մինչև անգամ գոյութիւնը, այլև կարող է զոհուել Պարսկաստանի նման մի պետութեան քաղաքական գոյութիւնը:

Պէտք է մտածել այս մասին և լուրջ կերպով մտածել:

Mars